

การอนุรักษ์ชุมชนเมืองและสภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรม: แนวคิดหลักการและผลการปฏิบัติ

Urban and Cultural Landscape Conservation: Concepts, Principles and Implementation

รองศาสตราจารย์สิทธิพร ภิรมย์ริน

คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

e-mail : sitthip@su.ac.th

บทคัดย่อ

กระแสความสนใจของสังคมอย่างล้นหลามที่มีต่อการอนุรักษ์ชุมชนเมืองและสภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรมในปัจจุบันมีผลกระทบต่อการวางแผนและพัฒนาชุมชนเมืองทางด้านกายภาพเป็นอย่างมาก จากแผนพัฒนาจังหวัดและองค์การบริหารส่วนท้องถิ่นในประเทศไทยหลายชุมชนได้เริ่มดำเนินการวางแผนอนุรักษ์ชุมชนและสภาพแวดล้อมโดยมุ่งหวังว่าจะได้รับผลประโยชน์ตอบแทนทางด้านเศรษฐกิจจากอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวเพียงอย่างเดียว อย่างไรก็ตามผู้เขียนเห็นว่าการเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับการอนุรักษ์ของกลุ่มผู้มีส่วนเกี่ยวข้องยังคงคลาดเคลื่อนและไม่ครอบคลุมเป็นผลให้เกิดความขัดแย้งในการดำเนินการอนุรักษ์ ทำให้การอนุรักษ์ไม่ประสบความสำเร็จและไม่เกิดประโยชน์ต่อส่วนรวมมากเท่าที่ควร ทั้งๆ ที่การอนุรักษ์ชุมชนและสภาพแวดล้อมเป็นเรื่องที่ดีและสมควรดำเนินการเป็นอย่างยิ่ง

เพื่อให้การวางแผนและดำเนินการทางด้านอนุรักษ์และการเรียนรู้จากประสบการณ์ของการอนุรักษ์เป็นไปอย่างครอบคลุมและถูกต้อง บทความนี้จึงได้นำเสนอแนวคิดและหลักการเบื้องต้นเริ่มตั้งแต่การสร้างทำความเข้าใจความหมายของคำในการอนุรักษ์ แรงจูงใจที่ทำให้เกิดการอนุรักษ์ ประเภทของสิ่งที่จะอนุรักษ์ หลักเกณฑ์ที่นำมาใช้ในการพิจารณาตัดสินใจสิ่งหรือสถานที่ที่จะอนุรักษ์ กระบวนการอนุรักษ์ตามที่เสนอแนะโดย The Burra Charter และ China ICOMOS ซึ่งมีรายละเอียดที่แตกต่างกันและแต่ละประเทศควรจะปรับการดำเนินการให้เหมาะสมกับบริบทของตัวเอง วิธีการที่นำมาใช้ในการอนุรักษ์นั้นมีหลายวิธีเช่นวิธีการทางกฎหมาย วิธีการทางการเงิน และวิธีการอื่นๆ เป็นที่น่าสังเกตว่าในการอนุรักษ์นั้นมักจะเกิดปัญหาและข้อขัดแย้งในชุมชนเสมอทั้งปัญหาทางด้านเทคนิคและปัญหาทางด้านการเมือง การอนุรักษ์ชุมชนเมืองและสภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรมในช่วง 30 ปีที่ผ่านมา มีจำนวนโครงการที่ดำเนินการหลายโครงการทั้งในประเทศและต่างประเทศ โครงการอนุรักษ์จำนวน 9 โครงการที่ผู้เขียนมีโอกาสศึกษาและพบเห็นสภาพจริง คือ เมืองวิลเลียมส์เบิร์ก South Street Seaport ในนครนิวยอร์ก และเมืองฟิลาเดลเฟีย ในประเทศสหรัฐอเมริกา โบราณสถานโบโรพุทโธ ปราสาทพราหมณ์และวังสุลต่าน Kraton ที่เมือง Yogyakarta ประเทศอินโดนีเซีย โครงการอนุรักษ์เมืองเก่านครเชียงใหม่ แพร่ ลำพูนและพิษณุโลกในประเทศไทยแต่ละโครงการก็มีลักษณะเฉพาะและประสบความสำเร็จในการอนุรักษ์ในระดับที่แตกต่างกันอย่างเวิ้งว้างทุกโครงการก็มีสาระของการอนุรักษ์และประสบการณ์ที่น่าสนใจสมควรที่ผู้ที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์จะได้ศึกษาและเรียนรู้ประสบการณ์อนุรักษ์เหล่านั้น

คำสำคัญ: การอนุรักษ์ การวางแผนและพัฒนาชุมชนเมือง สภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรม

Abstract

The present trend in society's increasing consciousness towards urban and cultural landscape conservation is greatly affecting urban planning and its physical development. Following the plan for development of provinces and local administrative bodies throughout the country, many communities are already drawing up projects for urban conservation with the sole expectation of reaping economic benefits from the tourism industry. In the opinion of the author, it appears that the basic idea behind conservation is being largely misunderstood by stakeholders and is based on

a narrow view. This leads to conflicts in the conservation process resulting in ineffectiveness, and makes the undertaking less beneficial than it could otherwise be when in fact urban and environmental conservation has many virtues and deserves to be encouraged into action.

So that planning for conservation and implementation may be carried out in the proper direction, this paper intends to clarify the misconceptions by presenting the basic concepts and principles of conservation beginning with definition of terminologies, discuss the incentives, criteria, and identifying the subject. It also makes reference to The Burra Charter and China ICOMOS which differ in content details, and points out that each country should first adapt them to suit the local context. There are also many different means that may be imposed on conservation projects such as legal or financial approach for example, and it is interesting to note that disagreements within the community will inevitably arise involving technicalities and politics. Over the past thirty years, there have been numerous urban and cultural landscape conservation projects in Thailand and other countries. The author has had the opportunity to study and experience 9 projects namely, Williamsburg; South Street Seaport in New York; Philadelphia, in USA; Burobudur - Bhramanan; Kraton Sultan's Palace, in Yogyakarta, Indonesia; Historical areas in Chiangmai, Phrae, Lamphun and Phitsanuloke in Thailand. Each project has its own character and success in varying degrees. Nevertheless they all possess something interesting that deserves to be studied by those concerned with conservation.

Keywords: Conservation; Urban planning and development; Cultural landscape

ความนำ

ปัจจุบันการอนุรักษ์ชุมชนเมือง (Urban Area) และสภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรม (Cultural Landscape) ได้รับความสนใจจากสังคมและสาธารณะอย่างกว้างขวาง ในอดีตโดยเฉพาะช่วงทศวรรษ 1960 ที่ผ่านมามีการพัฒนาเมืองมักจะมีวางแผนและดำเนินการโดยวิธีการรื้อชุมชนเก่าทิ้งแล้วสร้างขึ้นใหม่ (Redevelopment) เช่นโครงการบูรณะฟื้นฟูเมืองหรือ Urban Renewal ในประเทศสหรัฐอเมริกา โครงการพัฒนาพื้นที่บริเวณสะพานขาว โครงการก่อสร้างอาคารที่ทำการองค์การสเปโอ.(SEATO) เดิมหรือกระทรวงต่างประเทศในปัจจุบัน บริเวณถนนศรีอยุธยา ในประเทศไทย อย่างไรก็ตามหลังทศวรรษ 1970 รัฐบาลกลางรัฐบาลท้องถิ่นรวมทั้งนักวางแผนทั้งหลายก็เริ่มหันมาสนใจที่จะอนุรักษ์มากขึ้น เช่นการอนุรักษ์บริเวณ South Street Seaport ในนครนิวยอร์ก การอนุรักษ์เมือง Lowell มลรัฐแมสซาชูเซตส์ ในประเทศสหรัฐอเมริกา การตื่นตัวทางด้านการอนุรักษ์ชุมชนและสภาพแวดล้อมในประเทศไทยเริ่มขึ้นในราวพ.ศ. 2515 จากกลุ่มนักวิชาการสถาปนิก นักออกแบบชุมชนเมือง และนักผังเมืองที่นำเสนอโครงการอนุรักษ์เกาะรัตนโกสินทร์ต่อสาธารณะ ผลักดันจนทำให้มีการยอมรับจากรัฐบาลอย่างเป็นทางการโดยมีหน่วยงานของรัฐ เป็นผู้ดำเนินการ ใน พ.ศ. 2523 (ชลิตภากร, 2525)

กระแสความสนใจของสังคมอย่างล้นหลามที่มีต่อการอนุรักษ์ชุมชนเมืองและสภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรมใน

ขณะนี้ก่อให้เกิดผลกระทบต่อการวางแผนและพัฒนาเมืองทางด้านกายภาพเป็นอย่างมาก หลายชุมชนได้ดำเนินการวางแผนอนุรักษ์ชุมชนและสภาพแวดล้อมอย่างกว้างขวางเพื่อหวังผลประโยชน์ตอบแทนทางด้านเศรษฐกิจที่จะได้จากอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวเพียงอย่างเดียว เป็นที่น่าเป็นห่วงว่าความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับการอนุรักษ์ของกลุ่มผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับการวางแผนและพัฒนานั้นยังคลาดเคลื่อนหรือไม่ครอบคลุม แต่ละกลุ่มก็คิดว่าแนวคิดและหลักการของตนเองเท่านั้นที่ถูกต้อง เป็นผลให้การมีส่วนร่วมของชุมชนในการพัฒนา (Public Participation) หรือในการรับฟังความคิดเห็นประชาชน (Public Hearing) เต็มไปด้วยความขัดแย้งตั้งแต่ขั้นตอนเริ่มแรกของการวางแผน ความขัดแย้งนี้อาจดำเนินต่อไปและขยายวงกว้างไปจนถึงขั้นตอนการดำเนินตามแผน (Implementation) หรือแม้กระทั่งการปฏิบัติตามแผนแล้วเสร็จ ความขัดแย้งก็ยังคงอยู่และกลายเป็นความขัดแย้งทางสังคมและการเมืองในที่สุด

เพื่อให้การวางแผนและดำเนินการอนุรักษ์และการเรียนรู้จากประสบการณ์เกิดประโยชน์ต่อการพัฒนาชุมชนเมืองและสภาพแวดล้อมทางกายภาพบทความเรื่องการอนุรักษ์ชุมชนเมืองและสภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรม: แนวคิด หลักการ และผลการปฏิบัตินี้จะกล่าวถึงเนื้อหาการอนุรักษ์ในเชิงทฤษฎีและหลักการ ครอบคลุม หัวข้อต่างๆ หลายหัวข้อ เริ่มตั้งแต่นิยามศัพท์ ความหมายของการอนุรักษ์ต่อจากนี้จะกล่าวถึง

แรงจูงใจที่ทำให้เกิดการอนุรักษ์ ประเภทของสิ่งที่ควรอนุรักษ์ หลักเกณฑ์ที่นำมาคัดเลือกเพื่อการอนุรักษ์ กระบวนการอนุรักษ์ วิธีการที่นำมาใช้ในการอนุรักษ์ ปัญหาและข้อขัดแย้ง ที่มักปรากฏในการอนุรักษ์เสมอๆ และในส่วนท้ายจะกล่าวถึงผลการอนุรักษ์ชุมชนเมืองและสภาพแวดล้อมจากกรณีศึกษาตัวอย่างที่ปรากฏทั้งในประเทศไทยและต่างประเทศ ในช่วงเวลา 30 ปี ที่ผ่านมา

ความหมายของการอนุรักษ์ (Definition)

การอนุรักษ์ได้รับความสนใจจากสังคมและสาธารณะเป็นอย่างมากในปัจจุบัน ประเทศไทยเริ่มต้นตัวทางด้านอนุรักษ์ชุมชนเมืองและสภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรมราวพ.ศ.2515 จากโครงการเกาะรัตนโกสินทร์ ที่มีนักวิชาการ เช่น ศ. ม.ร.ว.ทองใหญ่ ทองใหญ่ ศ.เดชา บุญชู ผศ.เจตกำจร พรหมโยธี เป็นต้น เป็นผู้นำเสนอแนวความคิดในการอนุรักษ์บริเวณเมืองเก่าของกรุงเทพมหานคร ในวงวิชาการศึกษาด้านสถาปัตยกรรม การออกแบบชุมชนเมืองและการวางผังชุมชนเมืองก็ให้ความสนใจและเปิดสอนเป็นรายวิชา หรือเป็นหลักสูตรปริญญาทุกระดับ อนึ่ง “การอนุรักษ์” ในคำภาษาอังกฤษนั้นมีคำอยู่ 2 คำ คือ Historic Preservation นิยมใช้ในประเทศสหรัฐอเมริกา ส่วนคำว่า Conservation นิยมใช้ในประเทศอังกฤษ ปัจจุบัน Conservation เป็นคำที่นิยมใช้อย่างกว้างขวางในระดับนานาชาติอย่างไรก็ตามใน “การอนุรักษ์” นั้นยังมีคำที่มีความหมายเฉพาะในการอนุรักษ์ที่แตกต่างกันอยู่หลายคำ (Catanesi & Snyder, 1979) คือ

1.Restoration (การปฏิสังขรณ์)การปฏิสังขรณ์เป็นการซ่อมแซมอาคารให้อยู่ในสภาพดั้งเดิมโดยการสร้างทดแทนของเดิมที่สูญหายไป และรื้อถอนส่วนที่เพิ่มเติมหรือต่อเติมใหม่ออก

2.Rehabilitation and Renovation (การฟื้นฟูบูรณะและปรับปรุงใหม่)การฟื้นฟูบูรณะและปรับปรุงใหม่เป็นการซ่อมแซมอาคารเดิมให้อยู่ในสภาพดีและสามารถใช้ประโยชน์ได้อีก อาจเปลี่ยนแปลงภายในเพื่อให้สามารถรองรับความต้องการในปัจจุบัน

3.Conservation (การสงวนรักษา) การสงวนรักษาเป็นการสงวนรักษาทรัพยากรให้สามารถใช้ประโยชน์ได้นานต่อไปอีกในอนาคต ปัจจุบัน Conservation อาจหมายถึงการอนุรักษ์โดยทั่วไป

4.Replication,Reconstruction (การจำลองหรือสร้างขึ้นใหม่ให้เหมือนเดิม) การจำลองหรือสร้างขึ้นใหม่ให้เหมือนเดิมเป็นการสร้างอาคารหรือสิ่งก่อสร้างอื่นๆ ขึ้นมาใหม่ให้มีสภาพเหมือนกับอาคารเดิมที่ถูกทำลายไปทุกประการ

5.Relocation (การเคลื่อนย้ายไปตั้งในที่ใหม่) การเคลื่อนย้ายอาคารไปตั้งในที่ใหม่เป็นการย้ายอาคารเดิมไปสร้างในที่ตั้งใหม่ให้มีสภาพเหมือนเดิมมากที่สุด

แรงจูงใจที่ทำให้เกิดการอนุรักษ์ (Motivation for Conservation)

การอนุรักษ์เกิดจากแรงจูงใจหลายประการที่ผลักดันและนำไปสู่การดำเนินการ (Catanesi & Snyder, 1979) แรงจูงใจเหล่านั้น ได้แก่

(1) เพื่อพิทักษ์มรดกของสังคม (Protect our legacy / heritage)

การอนุรักษ์เป็นการพิทักษ์มรดกที่ได้รับมาจากอดีตไว้ให้ผู้คนในปัจจุบันและอนาคตได้ชื่นชมกับมรดกที่บรรพบุรุษของเราได้สร้างไว้

(2) เพื่อสร้างความหลากหลายมีชีวิตชีวาให้เกิดขึ้นในเมือง(Ensure variety in urban fabric)

ชุมชนที่มีสภาพแวดล้อมที่หลากหลายทั้งเก่าและใหม่ที่มีผสมผสานกันอย่างเหมาะสมย่อมมีชีวิตชีวาน่าอยู่อาศัยมากกว่าชุมชนที่สร้างขึ้นใหม่ทั้งหมด

(3) เพื่อผลประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจ (Economic)

การอนุรักษ์มักจะทำให้ผลตอบแทนทางด้านเศรษฐกิจในรูปแบบที่หลากหลาย ผลตอบแทนเหล่านั้นมักจะมีมาจากกิจกรรมพาณิชย์กรรมและการท่องเที่ยวที่เกิดขึ้นภายหลังการอนุรักษ์

(4) เพื่อเป็นสัญลักษณ์ (Symbolic)

การอนุรักษ์เป็นการรักษาสีที่เคยมี อดีตไว้เป็นสัญลักษณ์หรือตัวแทน เพื่อให้ชนรุ่นหลังได้รู้จักรับทราบและเกิดความรู้สึกภาคภูมิใจ

ประเภทของสิ่งที่ควรอนุรักษ์ (Categories of Conservation)

สิ่งที่ควรอนุรักษ์มีอยู่หลายประเภท ทั้งที่เป็นรูปธรรมหรือกายภาพ มีตั้งแต่ขนาดใหญ่ เช่น เมือง พื้นที่บางส่วนของเมืองหรือบริเวณ ไปจนถึงขนาดเล็ก เช่นวัตถุหรือชิ้นส่วนของอาคาร และที่เป็นนามธรรม เช่น ประเพณี วิถีชีวิต เป็นต้น ประเภทของสิ่งที่ควรอนุรักษ์มีอยู่หลากหลายตัวอย่างเช่น (Catanesi & Snyder, 1988)

(1) บริเวณธรรมชาติ (Natural Areas)

บริเวณธรรมชาติที่ควรอนุรักษ์คือ พื้นที่บริเวณที่มีสิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติ เช่น ป่า ภูเขา ทะเล ชายหาด หรือแม่น้ำลำคลองที่สวยงาม หรือมีคุณค่าทางด้านนิเวศวัฒนธรรม โบราณคดีและประวัติศาสตร์

(2) เมืองเล็กและหมู่บ้าน (Town and Villages)

เมืองเล็กและหมู่บ้าน แสดงให้เห็นการผสมผสานในทุก ๆ ด้านของวิถีชีวิตได้ชัดเจน บ้าน ที่ทำงาน วัด โรงเรียน ร้านค้า ไร่นา สวน อาคารสาธารณะ ฯลฯ ล้วนเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของชุมชนที่ทำให้เกิดความน่าสนใจ

(3) เส้นขอบฟ้าและช่องมองทิวทัศน์ (Skylines and View Corridors)

เส้นขอบฟ้าเป็นเอกลักษณ์อันหนึ่งของเมืองอาจอนุรักษ์ โดยการจำกัดความสูงของอาคารช่องมองทิวทัศน์ช่วยให้ผู้คนได้มองเห็นอาคาร อนุสาวรีย์ หรือสิ่งก่อสร้างบริเวณหรือสถานที่สำคัญของเมืองรวมไปถึงบริเวณที่มีความสวยงามตามธรรมชาติ เช่น ทิวเขา แม่น้ำหรือทะเลที่ตั้งอยู่ไกลออกไป

(4) ย่านและชุมชนย่อย (Districts and Neighborhoods)

ในเมืองทุกเมืองมักจะมีย่านที่มีความสำคัญทางด้านประวัติศาสตร์ หรือมีความสวยงามทางด้านสถาปัตยกรรมของกลุ่มอาคารหรือภูมิทัศน์ของชุมชน ชุมชนย่อยเป็นที่อยู่อาศัยของกลุ่มชนบางกลุ่มที่มีเชื้อชาติลักษณะทางสังคม วัฒนธรรม และวิถีชีวิตที่น่าสนใจและแตกต่างไปจากบริเวณอื่น ๆ

(5) ภูมิทัศน์ถนน (Streetscapes)

ถนนเป็นโครงสร้างและองค์ประกอบที่สำคัญอย่างหนึ่งของชุมชน แต่ละชุมชนมักจะมีถนนสายสำคัญที่แสดงเอกลักษณ์ด้วยส่วนประกอบของภูมิทัศน์ถนน เช่น ต้นไม้ อาคารสองข้าง อุปกรณ์ประกอบถนน ฯลฯ

(6) รูปด้านหน้าอาคาร (facade)

รูปด้านหน้าอาคารเป็นส่วนประกอบที่สำคัญของภูมิทัศน์ถนน ลานโล่ง หรือที่ว่างของชุมชน (urban space/plaza)

(7) อาคาร (Building)

อาคารมักจะได้รับความสนใจที่จะอนุรักษ์เป็นลำดับแรกเนื่องจากมีคุณสมบัติตามเกณฑ์หลายข้อ ปัจจุบันมักจะรวมบริเวณที่ตั้งและบริเวณข้างเคียงให้เป็นส่วนประกอบเพิ่มเติมเข้ามาอีก

(8) วัตถุและชิ้นส่วน (Objects and Fragments)

นอกเหนือจากอาคารแล้วยังมีสิ่งก่อสร้างและชิ้นส่วนของอาคาร สิ่งก่อสร้างที่ยังคงเหลืออยู่ไม่ถูกทำลาย มีความสำคัญสมควรได้รับการอนุรักษ์เช่นกัน

(9) มรดกทางวัฒนธรรม (Cultural Heritage)

มรดกทางวัฒนธรรมอาจปรากฏเป็นรูปร่างที่ชัดเจน เช่น อาคาร สิ่งก่อสร้าง สถานที่ หรือเป็นนามธรรม เช่น ประเพณี พิธีกรรม วิถีชีวิต ฯลฯ

ปัจจุบันมรดกทางวัฒนธรรมหรือ Cultural Heritage เป็นคำที่นิยมใช้อย่างแพร่หลาย มีความหมายลึกซึ้ง กว้างขวางและครอบคลุมสิ่งที่สมควรได้รับการอนุรักษ์เกือบทุกประเภท

หลักเกณฑ์การคัดเลือกเพื่ออนุรักษ์ (Criteria for Conservation)

หลักเกณฑ์ที่นักอนุรักษ์หรือผู้ที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์นิยมนำมาใช้ในการพิจารณาคัดเลือกหรือตัดสินใจเพื่ออนุรักษ์ได้แก่ (Catanesse & Snyder, 1969)

(1) สุนทรียภาพ (Aesthetic) ความสวยงาม แบบอย่าง (style)ความสำเร็จในการออกแบบหรือการก่อสร้างในสมัยหนึ่ง ความพิเศษ มีคุณค่าทางด้านศิลปะ สถาปัตยกรรม และวิศวกรรม

(2) ตัวแทน (Typical)

อาคารหรือสิ่งก่อสร้างที่เป็นตัวแทนของรูปแบบทางศิลปะสถาปัตยกรรม และวิศวกรรม ที่แพร่หลาย เช่น บ้านไทยภาคกลาง

(3) หายาก (Scarcity)

อาคารหรือสิ่งก่อสร้างที่มีลักษณะพิเศษ แปลกไม่มีที่อื่นในโลก หรือยังเหลืออยู่เพียงหลังเดียว

(4) ความสำคัญทางประวัติศาสตร์ (Historic Role)

อาคารหรือสิ่งก่อสร้างที่เกี่ยวข้องและมีความสำคัญในสมัยใดสมัยหนึ่งหรือเหตุการณ์หนึ่งในประวัติศาสตร์

(5) ส่งเสริมบริเวณข้างเคียง (Enhancement of Adjacent Areas)

อาคารกลุ่มอาคารหรือบริเวณที่ช่วยส่งเสริมให้บริเวณนั้นโดยรวมทั้งหมดมีคุณค่าหากขาดส่วนใดส่วนหนึ่งจะทำให้คุณค่าลดลง

(6) ความเป็นเลิศในทางใดทางหนึ่ง (Superlatives)

อาคารหรือสิ่งก่อสร้างที่มีความเป็นเลิศหรือยอดเยี่ยมในทางใดทางหนึ่ง เช่น อาคารหลังแรก เก่าที่สุด สูงที่สุด ยาวที่สุด ใหญ่ที่สุด ฯลฯ

(7) ความสำคัญทางด้านวัฒนธรรม (Cultural Significance)

อาคารสถานที่ ขนบธรรมเนียม ประเพณี แนวปฏิบัติ วิถีชีวิตของผู้คน กลุ่มเชื้อชาติ การสักการบูชาและพิธีกรรมทางศาสนาอาจมีความสำคัญทางด้านวัฒนธรรมสำหรับชุมชนใดชุมชนหนึ่งโดยเฉพาะ

กระบวนการอนุรักษ์ (Conservation Process)

ในการดำเนินการอนุรักษ์นั้น The Venice Charter 1964 (กฎบัตรเวนิซ) หรือ The International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites

ซึ่งเป็นเอกสารที่มีที่มาจากการประชุมนานาชาติ ที่เมืองเวนิส ประเทศอิตาลี เมื่อเดือนพฤษภาคม ปีค.ศ. 1964 เป็นเอกสารชิ้นแรกที่กำหนดขอบเขตการอนุรักษ์ในช่วงทศวรรษ 1960 ประกอบด้วยเนื้อหา 16 มาตรา ได้กำหนดความหมายของโบราณสถาน และแนวทางดำเนินการอนุรักษ์ (guidelines) สำหรับโบราณสถานแต่ละประเภท The Venice Charter ดูเหมือนจะมองการอนุรักษ์ในมุมแคบ เน้นเฉพาะส่วนที่สำคัญหรือที่เป็น Monument เท่านั้นแต่ก็ได้ให้ความสำคัญของบริเวณที่ตั้งและสถานที่ข้างเคียงควบคู่ไปด้วย ปัจจุบันการดำเนินการอนุรักษ์ก็มีรายละเอียดเพิ่มมากขึ้น ดังจะเห็นจาก The Australia ICOMOS Charter for Place of Cultural Significance หรือที่รู้จักกันดีในนาม The Burra Charter (Australia ICOMOS, 1999) มีเนื้อหาและรายละเอียด 36 มาตรา ครอบคลุมการกำหนดความหมาย หรือนิยามศัพท์ หลักการอนุรักษ์ กระบวนการอนุรักษ์และแนวทางดำเนินการอนุรักษ์ กระบวนการอนุรักษ์ของประเทศออสเตรเลียตามที่ปรากฏใน The Burra Charter (Australia ICOMOS, 1999) ได้กำหนดกระบวนการอนุรักษ์ประกอบด้วยขั้นตอน 10 ขั้นตอนของการดำเนินงาน (Taylor, 2003) ดังนี้

- (1) การระบุสถานที่อนุรักษ์และส่วนที่เกี่ยวข้อง (Identify Place and Associates)
ได้แก่ การเข้าไปถือครองและคุ้มครองสถานที่ที่จะทำการอนุรักษ์ไม่ให้เสียหายหรือถูกทำลายไปก่อนจะได้รับการอนุรักษ์
- (2) การเก็บรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับความสำคัญของสถานที่อนุรักษ์ (Gather & Record Information about The Place Sufficient to Understand Significance)
ดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูลที่เป็นเอกสารหรือจากคำบอกเล่า และสำรวจสภาพทางกายภาพให้เพียงพอให้ทราบถึงความสำคัญและประเมินความสำคัญได้
- (3) การประเมินคุณค่าความสำคัญ (Assess Significance)
- (4) การจัดเตรียมเอกสารหรือข้อความที่เป็นทางการเกี่ยวกับความสำคัญของสถานที่หรือสิ่งที่จะอนุรักษ์นั้น (Prepare Statement of Significance)
- (5) การระบุภาระจำยอมที่เกิดจากความสำคัญ (Identify Obligations Arising from Significance)
- (6) การเก็บรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับปัจจัยที่จะมีผลกระทบต่ออนาคตของสถานที่อนุรักษ์ (Gather Information About other Factors Affecting the Future of the Place)

การรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับความต้องการและทรัพยากรของเจ้าของและการจัดการ บัณฑิตจากภายนอกและสภาพทางกายภาพ

- (7) การพัฒนานโยบาย (Develop Policy)
การระบุทางเลือก พิจารณาทางเลือกในการดำเนินการอนุรักษ์ และทดสอบผลกระทบที่จะมีต่อความสำคัญของสถานที่
- (8) การจัดเตรียมข้อความนโยบายในการดำเนินการอนุรักษ์ (Prepare a Statement of Policy)
- (9) การบริหารจัดการสถานที่อนุรักษ์ตามที่กำหนดในนโยบาย (Manage Place in Accordance with Policy)
พัฒนากลยุทธ์นำกลยุทธ์ไปดำเนินการตามแผนการจัดการ บันทึกสภาพสถานที่ ก่อนมีการเปลี่ยนแปลง
- (10) การติดตามและปรับปรุงแก้ไข (Monitor and Review)

อย่างไรก็ตามการดำเนินการอนุรักษ์ อาจมีแนวทางที่แตกต่างกันในแต่ละประเทศ ซึ่งอาจกำหนดหลักการและแนวทางดำเนินการให้เหมาะสมกับบริบทของตัวเอง ในกรณีของประเทศจีนได้กำหนดกระบวนการและหลักการในการอนุรักษ์ชุมชนและสภาพแวดล้อมไว้ 6 ขั้นตอน ตามที่ปรากฏใน Principles for the Conservation of Heritage Site in China (China ICOMOS, 2002) ดังนี้

- (1) การระบุสถานที่และทำการตรวจสอบ (Identification and Investigation)
 - สำรวจและเก็บรวบรวมข้อมูล
 - ตรวจสอบสถานที่ที่เลือกจะอนุรักษ์
 - ทำการตรวจสอบอย่างละเอียด
 - รวบรวมข้อมูลเอกสาร
- (2) การศึกษาวิจัยและประเมินคุณค่า (Research and Assessment)
 - คุณค่าทางด้านประวัติศาสตร์ ศิลปะวิทยาศาสตร์ ฯลฯ
 - สภาพปัจจุบัน
 - บริบทของการบริหาร
- (3) การปฏิบัติตามข้อกำหนดทางกฎหมาย 4 ประการ (Implementation of the Four Legal Prerequisites)
 - กำหนดขอบเขตของสถานที่ตั้งและแนวกันชน (Buffer zone)
 - ติดตั้งป้ายทางการ (Official plaque)
 - จัดทำเอกสารบันทึก (An archive for records)
 - จัดตั้งองค์กรบริหารจัดการ

(4) การกำหนดวัตถุประสงค์ และร่างแผนแม่บทการอนุรักษ์ (Determination of Objectives and Drawing up of the Conservation Master Plan)

- วัตถุประสงค์
- มาตรการอนุรักษ์ (Conservation measures)
- การใช้งาน (Use)
- การแปลความหมาย (Interpretation)
- การจัดการ

(5) การนำแผนแม่บทไปปฏิบัติ (Implementation of Master Plan)

- ร่างมาตรการที่จะเข้าไปยุ่งเกี่ยว (Intervention measures)
- การกำหนดแผนปฏิบัติการ (Determine actions)
- การสำรวจและออกแบบ
- การปรับปรุง (Review)

(6) การปรับปรุงแผนแม่บทและแผนปฏิบัติงานตามช่วงระยะเวลาที่กำหนด

(Periodic Review of Master Plan and Action Plans)

วิธีการอนุรักษ์ (Methods of Conservation)

การอนุรักษ์ชุมชนเมืองและสภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรมในการออกแบบและวางผังชุมชนเมืองอาจใช้วิธีการหลายอย่าง เช่น วิธีการทางกฎหมาย วิธีการทางการเงินหรือวิธีการอื่น ๆ แต่ละวิธีการมีสาระโดยย่อดังนี้

(1) วิธีการทางกฎหมาย (Legal Methods)

วิธีการนี้เป็นการนำเอามาตรการทางกฎหมายมาใช้ประกอบการดำเนินการเป็นหลัก ได้แก่

- การขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถาน ตามพ.ร.บ.โบราณสถานโบราณวัตถุและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พ.ศ. 2504
- การวางผังเมืองรวมและผังเมืองเฉพาะตาม พ.ร.บ. การผังเมือง พ.ศ. 2518
- การใช้ข้อบัญญัติของท้องถิ่นควบคุมการก่อสร้างและดัดแปลงอาคาร ควบคุมอาคารสูง การถอยร่น การออกแบบอาคารในบริเวณอนุรักษ์ ตาม พ.ร.บ.ควบคุมอาคาร พ.ศ. 2522
- การใช้ข้อบัญญัติของท้องถิ่นแนะนำ การออกแบบ (design guidelines) เพื่อการอนุรักษ์ชุมชนเมืองและสภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรม
- การใช้วิธีเวนคืนที่ดินเพื่อการอนุรักษ์ ตาม พ.ร.บ. การเวนคืนอสังหาริมทรัพย์ พ.ศ. 2530
- การซื้อขายในราคาตลาดเพื่อเข้าครอบครองเป็นเจ้าของ

ของทรัพย์สินโดยภาครัฐหรือภาคเอกชนที่ไม่แสวงหากำไร (non – profit organization)

- การบันทึกข้อจำกัดของการเปลี่ยนแปลงในอนาคต สลักไว้หลังโฉนด (deed restrictions)

(2) วิธีการทางการเงิน (Economic Methods)

มาตรการทางการเงินก็สามารถนำมาใช้ในการอนุรักษ์ได้เช่นกัน มาตรการเหล่านี้ ได้แก่

- รัฐบาลให้เงินช่วยเหลือ (grant)
- การจัดตั้งกองทุนหมุนเวียนเพื่อการอนุรักษ์ (revolving funds)
- การลดหย่อนภาษี (tax incentive) เพื่อจูงใจให้เกิดการอนุรักษ์
- การจัดให้มีบริการเงินกู้ดอกเบี้ยต่ำเพื่อการอนุรักษ์
- กำหนดค่าปรับสำหรับผู้ฝ่าฝืน (penalties) และนำค่าปรับมาใช้เพื่อการอนุรักษ์

(3) วิธีการอื่น ๆ (Other Methods)

นอกจากนี้ ยังมีมาตรการอื่น ๆ ที่สามารถนำมาใช้ คือ

- การปรับปรุงอาคารเดิมเพื่อใช้ประโยชน์ใหม่และมีผลตอบแทนเป็นรายได้ (adaptive reuse)
- การแลกเปลี่ยนกรรมสิทธิ์ในการพัฒนา (transfer of development rights – TDR)

การแลกเปลี่ยนกรรมสิทธิ์ในการพัฒนา หรือ TDR เป็นวิธีการที่ใช้เทคนิคทางด้านกฎหมายเพื่อแลกเปลี่ยนโอนย้ายซื้อหรือขายกรรมสิทธิ์ในการพัฒนาส่วนมากจะใช้ FAR (Floor Area Ratio) ส่วนที่ไม่ได้ใช้ของอาคารหรือสถานที่อนุรักษ์ โอนย้ายไปยังที่ดินแปลงอื่นที่อยู่ใกล้เคียง หรือแปลงที่กำหนด ผลตอบแทนที่ได้จากการโอนย้าย เจ้าของทรัพย์สิน สามารถนำมาใช้ในการอนุรักษ์ และดูแลรักษา

ปัญหาและข้อขัดแย้งในการอนุรักษ์ (Problems and Conflicts)

การอนุรักษ์มักจะนำไปสู่ปัญหาและข้อขัดแย้งในชุมชนเสมอ ปัญหาและข้อขัดแย้งเหล่านี้มีทั้งที่เป็นปัญหาทางด้านเทคนิค และปัญหาทางการเมือง ได้แก่

- (1) การอนุรักษ์โดยใช้มาตรการทางกฎหมายเป็นการจำกัดสิทธิ์และเสรีภาพของเจ้าของอาคาร ข้อขัดแย้งนี้จะแก้ไขอย่างไร เจ้าของจะได้รับการชดเชยอย่างเป็นธรรมแค่ไหน
- (2) วิสัยทัศน์ที่เมืองควรมีเกี่ยวกับบริเวณอนุรักษ์มักจะขัดแย้งกับวิสัยทัศน์อื่น ๆ เช่น การแก้ปัญหาจราจร ฯลฯ
- (3) อะไรที่มีคุณค่าสมควรอนุรักษ์ อะไรที่ไม่สมควรอนุรักษ์

มักเป็นปัญหาที่ถกเถียงได้ตลอดไป โดยไม่มีข้อสรุป

(4) การเปลี่ยนแปลงลักษณะและการใช้ประโยชน์จะทำได้มากน้อยเท่าไรจึงจะคุ้มค่าทางด้านการลงทุน การเงิน แต่ไม่ทำลายความสำคัญและความถูกต้องทางประวัติศาสตร์

(5) รัฐบาลควรอุดหนุนทางด้านการเงินให้กับการอนุรักษ์มากน้อยแค่ไหน

(6) อะไรที่ควรอนุรักษ์ และใครเป็นผู้พิจารณาตัดสินชี้ขาด นักประวัติศาสตร์ นักโบราณคดี สถาปนิก วิศวกร เจ้าหน้าที่ และข้าราชการกรมศิลปากร ประชาชนหรือนักการเมือง

(7) ขอบเขตของการอนุรักษ์กำหนดอย่างไร แค่นี้จึงจะเหมาะสม

กรณีศึกษาการอนุรักษ์ชุมชนเมืองและสภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรม

วัฒนธรรมในการอนุรักษ์ของไทยนั้น ในอดีตนิยมที่จะทำการบูรณะปฏิสังขรณ์หรือก่อสร้างขึ้นใหม่ให้สวยงาม หรือสูงใหญ่กว่าของเดิม ดังจะเห็นได้จากการบูรณะเจดีย์ยุทธหัตถีที่จังหวัดสุพรรณบุรี พระปฐมเจดีย์ที่จังหวัดนครปฐมรวมทั้งพระธาตุพนม ที่จังหวัดนครพนม ที่มีการบูรณะด้วยการต่อยอดพระธาตุหลายครั้ง กระทั่งรับน้ำหนักไม่ไหว จนพังทลายลงมาในที่สุด พระอุโบสถวัดมงคลบพิตร ที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ก็มีการก่อสร้างส่วนหลังคาใหม่ จนมีผู้ตั้งข้อสังเกตว่ารูปร่างเดิมไม่น่าจะเป็นอย่างที่เห็นในปัจจุบันล่าสุดในการบูรณะปฏิสังขรณ์ วัดพระศรีรัตนศาสดารามก็ได้มีการซ่อมแซมเปลี่ยนแปลงให้มั่นคงแข็งแรงและสวยงามกว่าเดิม ในขณะที่วัฒนธรรมการอนุรักษ์ของประเทศตะวันตกอาจเน้นการคงรักษาสภาพเดิมไว้ให้มากที่สุด ทั้งรูปร่างหน้าตา เทคนิคการก่อสร้าง วัสดุและการตกแต่ง ทำให้การอนุรักษ์โบราณสถานในประเทศไทยจะถูกวิพากษ์อย่างรุนแรงจากกลุ่มนักอนุรักษ์และนักวิชาการที่เชื่อว่าวัฒนธรรมการอนุรักษ์ของตะวันตกเท่านั้น ที่ถูกต้อง

อย่างไรก็ตามในระยะหลัง หลักการบูรณะโบราณสถานของกรมศิลปากร (ชลิตภากร, 2525) ได้เน้นการบำรุงดูแลรักษาและซ่อมแซมรวมทั้งการป้องกันความเสียหายที่จะเกิดขึ้นการกระทำใด ๆ เกี่ยวกับโบราณสถานให้เป็นไปตามพระราชบัญญัติโบราณสถาน โบราณวัตถุ ศิลปวัตถุ และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พ.ศ. 2504 ในชั้นปฏิบัติการบูรณะนั้น หลักการที่สำคัญคือ จะต้องไม่ทำให้โบราณสถานนั้น เสื่อมหรือหมดคุณค่าไป หากเป็นโบราณสถานที่มีคุณค่าความสำคัญยอดเยี่ยม การบูรณะจะทำเพียงการเพิ่มความมั่นคงแข็งแรง หรือสงวนรักษาเท่านั้น ถ้าจำเป็นต้องซ่อมแซมควรหลีกเลี่ยงการทำเพิ่มเติม หรือทำขึ้นใหม่โดยเด็ดขาด

กรณีที่จะต้องทำขึ้นส่วนที่ขาดหายไปของโบราณสถานขึ้นใหม่เพื่อรักษาคุณค่าทางสถาปัตยกรรม จะกระทำได้เมื่อมีหลักฐานที่แน่นอน และจะต้องให้ชิ้นส่วนที่ทำขึ้นใหม่ เพื่อทดแทนชิ้นส่วนที่ขาดหายไปมีลักษณะที่กลมกลืนกับของเดิม ส่วนโบราณสถานที่เป็นปูชนียสถานอันเป็นที่เคารพ ยกย่องหรือเป็นที่รู้จักคุ้นเคยกันดีต่อประชาชนทั่วไป จะต้องบูรณะโดยไม่มีการแก้ไขเปลี่ยนแปลง ลักษณะ สี และทรวดทรง ซึ่งจะทำให้โบราณสถานนั้นหมดคุณค่า เสื่อมความศักดิ์สิทธิ์ไป การกำหนดหลักเกณฑ์บูรณะโบราณสถาน ควรมุ่งถึงการสงวนรักษาไว้ซึ่งสมบัติ วัฒนธรรมของชาติ (ชลิตภากร, 2525)

ในช่วงระยะเวลา 30 ปีที่ผ่านมา จากประสบการณ์ของผู้เขียนการอนุรักษ์ชุมชนเมืองและสภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรมนั้น มีความหลากหลาย และแตกต่างจากการอนุรักษ์โบราณสถานเป็นอย่างมาก อาจกล่าวได้ว่าทุกโครงการ มักจะทั้งฝ่ายที่สนับสนุนและฝ่ายที่คัดค้าน บางโครงการอาจหาข้อสรุปในการดำเนินการได้ง่าย บางโครงการอาจหาข้อสรุปไม่ได้ และเป็นประเด็นของความขัดแย้ง ที่จะมีต่อไปเรื่อย ๆ ทั้งนี้ก็เพราะชุมชนเมือง และสภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรมเกี่ยวข้องกับผู้คนหลายฝ่าย องค์ประกอบของเมืองมีความสลับซับซ้อนและเชื่อมโยงซึ่งกันและกัน ตัวอย่างของการอนุรักษ์ชุมชนเมืองและสภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรมทั้งในประเทศไทยและต่างประเทศที่ผู้เขียนได้มีโอกาสได้ศึกษาและพบเห็นสภาพจริงที่จะกล่าวถึงต่อไปนี้ คงจะพอทำให้เห็นภาพรวมของการอนุรักษ์ว่ามีความหลากหลายเพียงไรได้เป็นอย่างดี

(1) เมืองวิลเลียมส์เบิร์ก (Williamsburg) สหรัฐอเมริกา เมืองวิลเลียมส์เบิร์ก เป็นเมืองอาณานิคมของอังกฤษสร้างขึ้นเมื่อ ค.ศ. 1633 ให้เป็นเมืองหลวงของอาณานิคมเวอร์จิเนีย ในประเทศสหรัฐอเมริกา มุลนิธิ John D. Rockefeller Jr. ได้บริจาคเงินเพื่อซ่อมแซมและอนุรักษ์ให้เห็นสภาพของเมืองอาณานิคมของอังกฤษในสมัยแรกที่มีการตั้งถิ่นฐานในประเทศสหรัฐอเมริกา ลักษณะการอนุรักษ์ก็คือเป็นการสร้างขึ้นใหม่ทั้งหมด (Reconstruction) โดยอาศัยการค้นคว้าจากหลักฐานเอกสารทางประวัติศาสตร์ นอกจากนี้ยังจัดแสดงให้เห็นวิถีชีวิตและการประกอบอาชีพในสมัยนั้น เช่น การพิมพ์หนังสือ การทำถักไหมโอ๊ค ฯลฯ ปัจจุบันได้กลายเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมที่สำคัญแห่งหนึ่ง รวมทั้งเป็นต้นตำรับการอนุรักษ์แบบสร้างขึ้นใหม่ (รูปที่ 1)

(2) บริเวณท่าเรือถนนเซาท์สตรีท (South Street Seaport) ในนครนิวยอร์ก

บริเวณท่าเรือเก่าถนนเซาท์สตรีท ตั้งอยู่ปลายเกาะแมนฮัตตัน ด้านตะวันออกติดกับแม่น้ำ East River เป็นชุมชนที่เจริญรุ่งเรืองในสมัยที่นครนิวยอร์กเป็นท่าเรือที่สำคัญในการขนถ่ายสินค้าที่ส่งมาจากยุโรปเพื่อขนส่งไปสู่แผ่นดินใหญ่ตอนกลางของประเทศผ่านคลองฮาร์ริสเข้าสู่ทะเลสาบทั้ง 5 บริเวณถนนเซาท์สตรีทนี้เป็นชุมชนพาณิชย์กรรมประกอบด้วยร้านค้าที่ค้าขายสินค้าเกี่ยวกับทะเล เป็นที่ตั้งของโรงแรมแห่งแรกของนครนิวยอร์ก ลักษณะเป็นอาคารแถว (Row House) สูง 3-5 ชั้น ก่อสร้างด้วยอิฐ ในช่วงทศวรรษ 1960 บริเวณข้างเคียง เช่น Wall Street และ World Trade Center ได้รับการพัฒนาเป็นตึกระฟ้าไปหมด ยังคงเหลือแต่บริเวณท่าเรือเซาท์สตรีทเท่านั้น นครนิวยอร์กโดย Office of The Lower Manhattan Development จึงได้วางแผนอนุรักษ์ให้คงลักษณะดั้งเดิมไว้ ก่อนที่จะถูกรื้อทำลายไป รวมทั้งได้นำวิธีการแลกเปลี่ยนกรรมสิทธิ์ในการพัฒนา (TDR) มาใช้อย่างได้ผล (Barnett, 1974) (รูปที่ 2,3)

(3) การอนุรักษ์รูปด้านหน้าอาคารถนนวอลนัทเมืองฟิลาเดลเฟีย

เมืองฟิลาเดลเฟีย หรือ “เมืองแห่งความรักอันที่พี่น้อง” วางผังโดย William Penn ในปี ค.ศ. 1682 หรือร้อยปีก่อนสถาปนากรุงเทพมหานคร ลักษณะของผังเป็นรูปดาตาแฉกรายตัวบนพื้นที่ราบระหว่างแม่น้ำเดลาแวร์ทางตะวันออกและแม่น้ำสคูคิลล์ทางตะวันตกในช่วงทศวรรษ 1950-1960 มีโครงการ Urban Renewal ที่ทำการรื้อล้างพื้นที่หลายแห่ง เพื่อสร้างลานโล่งหน้าอาคาร The Independent Hall ถนนวอลนัท (Walnut) ซึ่งอยู่ด้านหลัง ยังมีอาคารที่มีลักษณะสถาปัตยกรรมแบบ Classic Revival เหลืออยู่มากในช่วงทศวรรษที่ 1970 มีการก่อสร้างอาคารสำนักงานขนาดใหญ่ขึ้น สถาปนิก Mitchell & Giurgola ได้ออกแบบอาคารใหม่ให้ผสมผสานกับอาคารเก่าๆ โดยคง Facade ของอาคารเก่าไว้ให้เป็นส่วนหนึ่งของ Facade ใหม่ของอาคารสำนักงานใหม่ นับว่าเป็นตัวอย่างของการอนุรักษ์รูปด้านหน้าอาคารที่ดี ซึ่งไม่ค่อยมีปรากฏมากนักเป็นการรักษากุณิมิตถ่อนและชุมชนให้คงมีบรรยากาศแบบเดิม (รูปที่ 4)

(4) โบราณสถานโบโรพุทโธ และปราสาทพราหมณ์อินโดนีเซีย

โบราณสถานโบโรพุทโธและปราสาทพราหมณ์ (Prambanan) ที่เมือง Yokyakarta ประเทศอินโดนีเซียเป็นศาสนสถานในพุทธศาสนาและศาสนาฮินดูตามลำดับ ก่อสร้างในราวพุทธศตวรรษที่ 13 ได้ทำการซ่อมแซมให้มีความมั่นคงแข็งแรง และสวยงามเหมือนเดิมในช่วงประมาณ ค.ศ. 1960 โบราณสถานโบโรพุทโธได้รับความช่วยเหลือจากองค์การ UNESCO (รูปที่ 5) ส่วนปราสาทพราหมณ์ ดำเนินการโดยรัฐบาลอินโดนีเซีย (รูปที่ 6) โดยความช่วยเหลือทางด้านการเงินจากรัฐบาลของประเทศออสเตรเลีย ปัจจุบันได้รับการประกาศเป็น World Heritage Site ลักษณะการอนุรักษ์เป็นการรื้อลงแล้วก่อสร้างใหม่ (Anastilosis) ให้มีความมั่นคงแข็งแรงและสวยงามดังเดิม วัสดุใหม่หรือหินภูเขาไฟที่นำไปทดแทนจะมีหมดแสดงว่าเป็นของใหม่ ผังไว้บริเวณกึ่งกลางของแผ่นดิน บริเวณโดยรอบได้รับการเวนคืนและปรับปรุงให้เป็นสวนสาธารณะ ควบคุมการออกแบบภูมิทัศน์ โดยเน้นสีเขียวของต้นไม้ ใบไม้ เป็นหลักมีความร่มรื่น และสวยงามมาก

(5) วังสุลต่านเมือง Yokyakarta (Kraton) อินโดนีเซีย
วังสุลต่านเมือง Yokyakarta หรือที่เรียกว่า Kraton เป็นสถานที่ที่มีการวางผังที่สวยงาม โดยมีที่โล่งกว้างทั้งด้านเหนือ (Alun-alun Utara) และด้านใต้ (Alun-alun Selatan) บริเวณที่ดินรอบๆ พระราชวัง Kraton สุลต่านได้พระราชทานให้เป็นที่อยู่อาศัยของข้าราชการที่ปฏิบัติงานในวังในหน้าที่ต่างๆ ปัจจุบันมีการต่อเติมอาคารก่อสร้างอาคารเพิ่มเติมและเปลี่ยนแปลงการใช้งานเป็นย่านที่อยู่อาศัยและพาณิชย์กรรม บริเวณถนนทานการหรือ Tamansari ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของวัง เดิมเคยเป็นมัสยิดได้นำด้านบนเป็นสระน้ำ บริเวณสระสำหรับสงวน้ำของสุลต่านและชายา รวมทั้งบริเวณที่ใช้ปลูกผลไม้และพืชสวนครัว ปัจจุบันถูกบุกรุกก่อสร้างเป็นที่อยู่อาศัย การอนุรักษ์ Tamansari ให้กลับคืนสภาพเดิมนั้นเป็นสิ่งที่ชุมชนชาวเมือง Yokyakarta ประสงค์และกำลังดำเนินการ แต่การขับไล่ผู้บุกรุกเข้ามาตั้งถิ่นฐานออกไปคงเป็นเรื่องที่ดำเนินการได้ยาก การอนุรักษ์กับการคงที่อยู่อาศัยและวิถีชีวิตของข้าราชการดั้งเดิมของสุลต่าน จะมีจุดสมดุลที่ใดยังคงเป็นปัญหาที่ดูเหมือนจะไม่มีคำตอบ (Jogja Heritage Society, 2003) (รูปที่ 7,8)

(6) บริเวณเมืองเก่านครเชียงใหม่

บริเวณเมืองเก่านครเชียงใหม่เป็นบริเวณที่ได้รับความสนใจและทำการอนุรักษ์ทั่วทั้งบริเวณ ตั้งแต่คูเมือง

กำแพงเมืองและประตูต่างๆ บริเวณประตูทำแฟ้มการก่อสร้างประตูและกำแพงขึ้นใหม่ คูเมืองได้รับการพัฒนาเพิ่มอุปกรณ์ถนนและตกแต่งภูมิทัศน์ติดตั้งน้ำพุและไฟที่สวยงามจนไม่สามารถมองเห็นความเก่าของคูและกำแพงเมืองที่มีอายุถึง 800 ปี (รูปที่ 9) บริเวณห้วมุมกำแพงเมืองหรือแฉ่ง ก็ได้รับการอนุรักษ์ให้ยังคงสภาพเดิมไว้ให้เห็นส่วนบริเวณศาลากลางเก่าได้รับการปรับปรุงให้เป็นที่ตั้งอนุสาวรีย์ 3 กษัตริย์ พร้อมทั้งริ้วทางด้านหน้าออก กลายเป็นลานโล่ง (Plaza) ที่สวยงาม จัดได้ว่าเป็นพื้นที่ว่างในเมืองหรือ Urban Space ที่เป็นตัวอย่างของการออกแบบชุมชนเมืองที่ดีแห่งหนึ่งในประเทศไทย (รูปที่ 10)

(7) บริเวณเมืองเก่าแพร่

เมืองแพร่เป็นเมืองในภาคเหนือที่ได้รับการวางผังตามความเชื่อของผู้คนในอาณาจักรล้านนา เป็นรูปหอยสังข์หรือน้ำเต้า เช่นเดียวกับ ลำปาง และลำพูน ปัจจุบันบริเวณกำแพงเมืองเดิมทำหน้าที่เป็น คันกันน้ำป้องกันน้ำท่วม น้ำหลากจากแม่น้ำยมได้เป็นอย่างดี เป็นที่น่าเสียดายว่าไม่ได้รับความสนใจของอนุรักษ์ แนวคูเมืองและกำแพงเมืองเดิมถูกบุกรุกสร้างบ้านเรือน บริเวณกำแพงด้านเหนือถูกใช้เป็นถนน มีเพียงแนวคูเมืองด้านใต้บางส่วนได้รับการอนุรักษ์และประตูด้านตะวันตกได้รับการปรับปรุงเป็นสวนสาธารณะ (รูปที่ 11) หากได้รับการอนุรักษ์สภาพคูเมืองและกำแพงเมืองเดิมทั้งหมด ก็จะมีควมสวยงามเช่นเดียวกับเมืองลำพูน

(8) บริเวณเมืองเก่าลำพูน

ลำพูนเป็นอีกเมืองหนึ่ง ที่มีรูปร่างของผังเป็นรูปหอยสังข์ หรือน้ำเต้าปัจจุบันบริเวณคูเมืองเดิมได้รับการปรับปรุงให้เห็นรูปร่างได้ชัดเจนโดยรอบทั้งเมืองนับว่าเป็นเมืองเก่าเพียงไม่กี่เมืองในประเทศไทยที่สามารถอนุรักษ์แนวคูเมืองไว้ได้ค่อนข้างสมบูรณ์ อย่างไรก็ตามสภาพใหม่ของคลองคูเมืองจะเป็นเพียงส่วนประกอบของภูมิทัศน์ มากกว่าเป็นคูเมืองเก่า (รูปที่ 12)

(9) เมืองพิษณุโลก

เมืองพิษณุโลก เป็นเมืองที่สร้างขึ้นตั้งแต่สมัยสุโขทัย เป็นส่วนหนึ่งของการวางผังภาค ที่มีเมืองสำคัญ 4 เมือง คือ ศรีสัชนาลัย พิษณุโลก กำแพงเพชร และตาก ตั้งอยู่ในระยะห่างประมาณ 60-70 กิโลเมตร ในด้านทิศเหนือ ตะวันออก ใต้ และตะวันตก ตามลำดับ เมืองพิษณุโลกเจริญรุ่งเรืองสืบต่อกันมา ทั้งในสมัยกรุงศรีอยุธยา และสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นที่น่าเสียดายว่ากำแพงเมืองพิษณุโลกด้านตะวันตก ถูกสร้างถนนทับ

เหลือแต่คูเมือง (รูปที่ 13) เทศบาลนครพิษณุโลกจะตัดสินใจล่ามปากว่าจะฟื้นฟูกำแพงเมืองเดิมไว้เพื่อความภาคภูมิใจ หรือขยายถนนให้เป็นเส้นทางสัญจรที่สะดวกสำหรับชาวพิษณุโลก ส่วนประตูเมืองด้านทิศเหนือหรือประตูมาลาเปียง (รูปที่ 14) ก็เป็นสิ่งก่อสร้างใหม่ ในอนาคตอาจมีผู้หลงเชื่อว่าเป็นประตูเมืองเก่าจริงๆ เช่นเดียวกับอาคารบางหลังในบริเวณบ้านพระอาทิตย์ บางลำพู กรุงเทพมหานครที่ได้รับการก่อสร้างขึ้นใหม่เหมือนกับอาคารเก่าทุกประการ

สรุป

กระแสความสนใจของสังคมอย่างล้นหลามที่มีต่อการอนุรักษ์ชุมชนเมืองและสภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรมในปัจจุบัน ก่อให้เกิดผลกระทบต่อการวางแผนและพัฒนาชุมชนเมืองทางด้านกายภาพเป็นอย่างมาก จากแผนพัฒนาจังหวัดและแผนพัฒนาขององค์กรบริหารส่วนท้องถิ่นในประเทศไทยหลายชุมชนได้ดำเนินการวางแผนอนุรักษ์ชุมชนและสภาพแวดล้อมอย่างกว้างขวางเพื่อหวังผลประโยชน์ตอบแทนที่จะได้จากอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวภายหลังการปฏิบัติตามแผนเป็นสำคัญ อย่างไรก็ตามความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับการอนุรักษ์ของกลุ่มผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับการวางแผนและการพัฒนานั้นยังคงคลาดเคลื่อนหรือไม่ครอบคลุม แต่ละกลุ่มก็คิดว่าแนวคิดและหลักการของตัวเองเท่านั้นที่ถูกต้อง เป็นผลให้การมีส่วนร่วมของชุมชนในการพัฒนา (Public Participation) หรือในการรับฟังความคิดเห็นจากประชาชน (Public Hearing) ได้เต็มไปด้วยความขัดแย้ง ตั้งแต่ขั้นตอนการเริ่มวางแผน ความขัดแย้งนี้อาจดำเนินต่อไปและขยายวงกว้างไปจนถึงขั้นตอนการดำเนินการตามแผน (Implementation) หรือแม้กระทั่งการปฏิบัติตามแผนแล้วเสร็จ ความขัดแย้งก็ยังคงอยู่และกลายเป็นความขัดแย้งทางสังคม และการเมืองในที่สุด

เพื่อให้การวางแผนและดำเนินการทางด้านอนุรักษ์และการเรียนรู้จากประสบการณ์ในการอนุรักษ์เกิดประโยชน์สูงสุด บทความนี้จึงได้นำเสนอแนวคิดและหลักการเบื้องต้นในการอนุรักษ์ชุมชนเมืองและสภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรม เริ่มตั้งแต่การสร้างความเข้าใจความหมายของการอนุรักษ์ การอนุรักษ์นั้นมีหลายแบบ แต่ละแบบก็มีลักษณะของการอนุรักษ์ที่แตกต่างกันการอนุรักษ์แบบ Restoration นั้นแตกต่างจากการอนุรักษ์แบบ Reconstruction แรงจูงใจที่ทำให้เกิดการอนุรักษ์ก็มีหลายสาเหตุ อาจอนุรักษ์เพื่อพิทักษ์มรดกของสังคมหรืออาจอนุรักษ์เพื่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ สิ่งที่จะได้รับการอนุรักษ์ก็มีหลายประเภท ทั้งที่เป็นรูป

ธรรมหรือกายภาพ และที่เป็นนามธรรมก็มี หลักเกณฑ์ที่นักอนุรักษ์จะนำมาใช้ในการพิจารณา คัดเลือก อาจเน้นความสวยงาม สุนทรียภาพ เป็นของหายาก หรือมีความสำคัญทางด้านประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม ส่วนในการดำเนินการอนุรักษ์นั้น The Venice Charter 1964 หรือกฎบัตรเวนิซเป็นเอกสารชิ้นแรกที่ได้กำหนดขอบเขตของการอนุรักษ์ ความหมายของโบราณสถานและแนวทางดำเนินการอนุรักษ์ ปัจจุบัน The Burra Charter หรือ Australia ICOMOS และ China ICOMOS ได้ให้ความหมายของการอนุรักษ์และแนวทางในการดำเนินการอนุรักษ์ที่ละเอียดยิ่งขึ้น ซึ่งแต่ละประเทศก็อาจกำหนดแนวทางและกระบวนการอนุรักษ์ให้เหมาะสมกับบริบทของตนเอง วิธีการอนุรักษ์อาจใช้วิธีทางกฎหมาย วิธีการทางการเงิน หรือวิธีการอื่นๆเป็นที่น่าสนใจกว่าจากประสบการณ์การอนุรักษ์นั้นมักจะนำไปสู่ปัญหาและความขัดแย้งในชุมชนเสมอ ปัญหาเหล่านี้มีทั้งที่เป็นปัญหาทางด้านเทคนิคและปัญหาทางด้านการเมือง เช่น อะไรที่ควรอนุรักษ์และใครจะเป็นผู้พิจารณาชี้ขาด เป็นต้น

การอนุรักษ์ชุมชนเมืองและสภาพแวดล้อมทางด้านวัฒนธรรมในช่วง 30 ปีที่ผ่านมา มีจำนวนโครงการที่ดำเนินการมากมาย หลายโครงการทั้งในประเทศและต่างประเทศ โครงการที่กล่าวถึงในบทความนี้เป็นเพียงบางโครงการที่ผู้เขียนมีโอกาสได้

ศึกษาและพบเห็นสภาพจริง ในประเทศสหรัฐอเมริกาเมืองวิลเลียมส์เบิร์กเป็นการอนุรักษ์แบบสร้างขึ้นใหม่ บริเวณ South Street Seaport ในนครนิวยอร์กเป็นการนำวิธีการอนุรักษ์โดยการแลกเปลี่ยนกรรมสิทธิ์ในการพัฒนาหรือ TDR มาใช้อย่างได้ผล การอนุรักษ์ภูมิทัศน์ถนนในเมืองฟิลาเดลเฟียเป็นการอนุรักษ์ชิ้นส่วนของอาคารและนำมาใช้เป็นส่วนหนึ่งของการออกแบบอาคารใหม่ การบูรณะโบราณสถานโบโรพุทโรและปราสาทพราหมณ์ ในประเทศอินโดนีเซีย ซึ่งใช้เวลาหลาย 10 ปีกว่าจะสำเร็จ แสดงให้เห็นถึงความพยายามในการรักษามรดกของโลกและเป็นแบบอย่างของการอนุรักษ์โบราณสถานและอุทยานประวัติศาสตร์ที่ประสบความสำเร็จอย่างสูง ในขณะที่การอนุรักษ์วังสุลต่าน Kraton ที่เมือง Yokyakarta นั้น อาจทำไม่ได้ดีเหมือนการอนุรักษ์โบราณสถานซึ่งต้องใช้เวลาดำเนินการอีกมากและยังหาข้อสรุปไม่ได้สำหรับกรณีของประเทศไทย การอนุรักษ์เมืองเก่านครเชียงใหม่ เมืองลำพูน และเมืองพิษณุโลก เมืองแพร่ในการอนุรักษ์ที่แตกต่างกันและประสบความสำเร็จในการอนุรักษ์ในระดับที่แตกต่างกัน อย่างไรก็ตามทุกโครงการที่กล่าวถึงก็มีลักษณะเฉพาะและเป็นตัวอย่างของการอนุรักษ์ชุมชนเมืองและสภาพแวดล้อมที่มีสาระ น่าศึกษา และเรียนรู้จากประสบการณ์เหล่านั้นเป็นอย่างดี

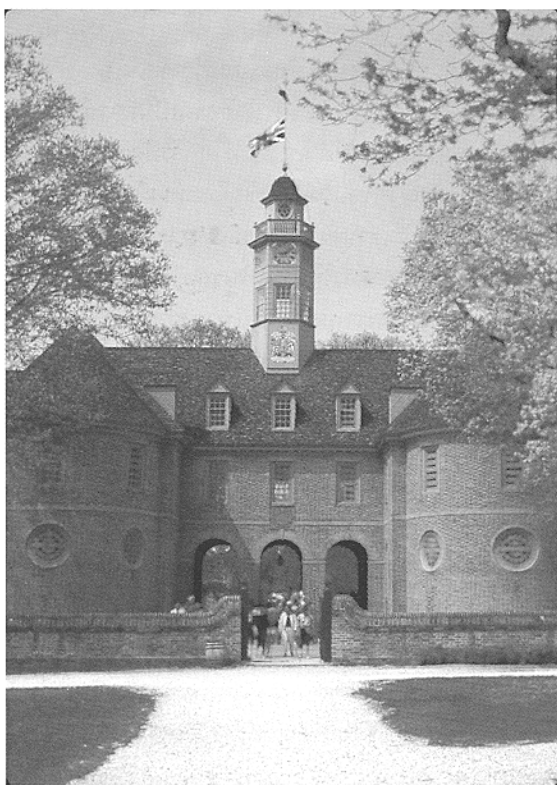
บรรณานุกรม

ภาษาไทย

ชลิตภากร วีรพลิน, 2525. รายงานผลงานของคณะกรรมการโครงการกรุงรัตนโกสินทร์ อนุกรรมการอนุรักษ์และปรับปรุงโบราณสถาน ประวัติศาสตร์ สถานศิลปะวัฒนธรรม อนุกรรมการวางแผนแม่บทและการใช้ที่ดินอนุกรรมการกำหนดหลักเกณฑ์และควบคุมการก่อสร้างอาคาร. วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร ฉบับพิเศษ กรุงรัตนโกสินทร์ 2000.

ภาษาอังกฤษ

- Australia ICOMOS, 1999. *The Burra Charter: The Australia ICOMOS charter for Place of Cultural Significance 1991*. Australia ICOMOS Secretariat, Deakin University, Burwood, Victoria Australia.
- Barnett, J., 1974. *Urban Design As Public Policy*. McGraw – Hill, New York.
- Catanese, J. C. and Snyder, J., (Eds), 1979. *Introduction to Urban Planning*. Mc Graw – Hill, New York.
- _____, 1988. *Urban Planning 2nd edition*. McGraw-Hill, New York.
- China ICOMOS, 2000. *Principles for the Conservation of Heritage Site in China* (English Translation). Getty Institute, Los Angeles.
- Jogja Heritage Society, 2003. *Jero Beteng Heritage Trail*. Jogja Heritage Society, Yokyakarta.
- Taylor, K., 2003. Cultural Heritage Management: The Role of Charters and Principles. *Journal of the Faculty of Architecture Silpakorn University*, Vol. 19/2002-2003.
- Lynch, K., 1972. *What Time is This Place?*. MIT. Press, Cambridge.

รูปที่ 1 เมือง Williamsburg ประเทศสหรัฐอเมริกา

รูปที่ 2 บริเวณ South Street Seaport ในนครนิวยอร์ก

รูปที่ 3 บางส่วนของบริเวณ South Street Seaport ที่ได้รับการอนุรักษ์

รูปที่ 4 การอนุรักษ์รูปด้านหน้าอาคารตามแนวถนนวอลนัท เมืองฟิลาเดลเฟีย

รูปที่ 5 โบราณสถานโบโรพุทโธ ประเทศอินโดนีเซีย

รูปที่ 6 ปราสาทพราหมณ์ ประเทศอินโดนีเซีย

รูปที่ 7 บริเวณ Tammasari ในวัง Kraton เมือง Yokyakarta ในปัจจุบัน

รูปที่ 8 สภาพด้านบนของมัสยิดไต้หน้าในวัง Kraton ปัจจุบัน

รูปที่ 9 สภาพคูเมืองเก่านครเชียงใหม่ในปัจจุบัน

รูปที่ 10 ลานและอนุสาวรีย์สามกษัตริย์ ในนครเชียงใหม่

รูปที่ 11 แนวกำแพงเมืองแพร่เก่า ปัจจุบันถูกปรับปรุงเป็นสวนสาธารณะ

รูปที่ 12 สภาพของกำแพงเมืองและคูเมืองลำพูนในปัจจุบัน

รูปที่ 13 แนวคูเมืองและกำแพงเมืองเก่าพิษณุโลก

รูปที่ 14 กำแพงเมืองและประตูเมือง “มอลาเบียง” ที่สร้างขึ้นใหม่